

Богдан Гледовић

О РАЗВИТКУ НАРОДНООСЛОБОДИЛАЧКОГ ПОКРЕТА У САНЦАКУ (1941—1945)

Од априлског рата 1941. до коначног ослобођења Југославије Санцак је представљао једно од основних и трајних жаришта југословенског ослободилачког и револуционарног рата, поприште тешких, непрекидних и значајних борби против италијанских, немачких и бугарских фашистичких окупатора, квислиншких и контрареволуционарних снага, на коме су дејствовали санчачки, црногорски и србијански партизански одреди, санчачке, србијанске, црногорске, крајишке, хрватске и источнобосанске пролетерске и ударне бригаде и дивизије. Они су на територији ове области везивали бројне окупаторске и квислиншке снаге и наносили им велике губитке у људству и материјалу.

Санцак су у априлском рату 1941. окупирале јединице немачке 8. тенковске и 60. моторизоване пешадијске дивизије 2. армије. Према демаркационој линији између немачке и италијанске окупационе војске, утврђеној 23. априла 1941, срезови Прибој, Пријеполје, Нова Варош, Сјеница и Нови Пазар припали су немачкој, а Пљевља, Бијело Поље и Тутин италијанској војноокупационој зони.¹

Око Санцака су се, због његовог геополитичког положаја и природних богатстава, сукобљавали немачко-италијански и квислиншки интереси. Сви су они тежили да га целог добију и задрже под својом доминацијом. Немци су се ослањали на муслиманску проуштакшу реакцију, а Италијани на албанску, српску и црногорску реакцију. „Независна Држава Хрватска“ (НДХ) је свим силама настојала да помоћу немачког окупатора и муслиманске — проуштакше реакције успостави уштакшу власт у целом Санцаку и да га територијално и административно укључи у свој састав. Ослањајући се на стару спољнополитичку доктрину Аустро-Угарске монархије и Турске Царевине, она је настојала да у

¹ Зборник докумената и података о народноослободилачком рату југословенских народа, том II, књ. 1, Београд, 1954, док. бр. 22, стр. 550 (Даље: Зборник), Зборник III, 1, док. бр. 2 и 4.

Санцаку обнови војностратегијски коридор против Србије и Црне Горе и против поновног успостављања Југославије.²

По одобрењу немачких окупацијских власти и наређењу владе НДХ, усташке и домобранске оружане формације из састава Бјеловарске пјешачке пуковније од 29. априла до 5. маја 1941. године доведене су на територију прибојског, милешевског (пријеполског), нововарошког и пљеваљског среза, а средином јуна и сјеничког среза. Од тих снага, као и муслиманске санџачке реакције, усташе су поставиле и цивилну власт у Пљевљима, Прибоју, Новој Вароши и Сјеници. С друге стране, Немци и Италијани су у дежевски (новопазарски) и штавички (тутински) срез довели квислиншке јединице са Косова и из Албаније. Они су подржавали проалбанску муслиманску реакцију у Санцаку у њеним захтевима да се у „Велику Албанију“ укључе делови Санцака до линије Лим (код Бијелог Поља) — Коћево (код Пријепоља) — пл. Златар — пл. Јавор. Усташе и муслиманска усташка реакција су одмах почели да прогоне Србе, Црногорце и напредне Муслимане. Распиривали су националну мржњу према Србима и Црногорцима, скрнавили њихова национална обележја, забрањивали употребу ћирилице, покушавали да обнове феудалне односе и припремали се за физичко истребљење Срба, Црногораца и напредних Муслимана, у духу политике Павелића, који је (21. априла 1941) отворено позвао усташе на уништење Срба. На подручју дежевског и штавичког среза предузимани су од окупатора, великоалбанских и муслиманских квислиншких снага погроми против Срба, масовно албанизирање Муслимана и обнављање феудалних беговских односа.

Крајем априла и почетком маја, делови италијанских пешадијских дивизија „Месина“ и „Марке“ поселе су Бијело Поље и Пљевља,³ а средином јуна и Тутин. Преостали део Санцака остао је у саставу немачке окупационе зоне, у којој је 20. маја извршена смена трупа: уместо делова немачке 60. моторизоване дивизије стациониране су јединице немачке 704. и 717. пешадијске дивизије.⁴ Италијани су у свом окупационом подручју укинули усташку власт, разоружали усташе и домобране и спровели их у Пријепоље. Успостављајући своју власт, задржали су део апарата старе југословенске државне власти. Српска и црногорска реакција поздравила је долазак италијанских трупа и одмах ступила у службу окупатора. Тражећи да Италијани окупирају цео Санџак, распиривала је националну и верску мржњу и припремала се за обрачун са Муслиманима, у чему су је италијанске окупационе власти подстрекавале. Почетком јула 1941, на осно-

² Богдан Гледовић, *Народноослободилачки покрет у Санцаку у првој години ослободилачког рата*, Војноисторијски гласник, бр. 2/1972, стр. 19.

³ Зборник, XIII, 1, док. бр. 24, 26, 98.

⁴ Б. Гледовић, *Санџак 1941, НОР и револуција у Србији 1941—1945*, Београд, 1971, стр. 109 — 110.

ву споразума између Немачке и Италије, демаркациона линија померена је на реку Увац, па је тако цео Санџак (сем дежевског среза) припао Италији.

Пошто се народ у Црној Гори и Санџаку дигао на устанак средином јула, усташке и домобранске јединице су, по наређењу Немаца, задржане у Санџаку све до 7. септембра, иако је требало да се одмах повуку, што је добродошло НДХ, која је била упорна у својим захтевима да цео Санџак територијално и административно припоји. Међутим, како је Италија такође била упорна, НДХ је уговором с Италијом од 27. октобра 1941. морала пристати на границу између НДХ, Црне Горе и Санџака, која се углавном поклапала са државном границом из 1914. између Србије и Црне Горе, с једне, и Аустро Угарске, с друге стране.⁵ Тако је у јесен 1941. углавном цео Санџак потпао под италијанску војноокупациону управу. Немачка је задржала дежевски и мањи део сјеничког среза, укључивши га у састав косовско-митровачког округа. Италија је прикључила окупираној Црној Гори своју окупациону зону у Санџаку сем штавичког среза који је припојила окупираној Метохији, а њу „Великој Албанији“. Међутим, то је била вештачка подела Санџака. Делећи Санџак, немачки и италијански окупатори су се најзад нагодили око својих интереса домаће реакције која им је служила, а у исто време су га одвојили од Србије, што је било у складу са Хитлеровим директивама од 24. априла 1941, по којима је Србија требало да остане што је могуће мања.

Комунистичка партија Југославије се, међутим, најодлучније супротстављала окупаторским и квислиншким тежњама о подели и цепању територије Санџака и свим тенденцијама и акцијама на изазивању натрпељивости и мржње и разбијању јединства Срба, Црногораца и Муслимана.

Устанак

Санџак је због геополитичког положаја и НОБ која је у њему непрекидно трајала, током читавог рата имао велики значај за НОР и револуцију народа Југославије. Он је обухватао територију од 7.096 (километара квадратних) површине, на којој су 1941. живела 253.693 становника⁶ (десет година раније на истој територији живело је 205.080 становника : 117.260 Срба и Црногораца, 87.939 Муслимана и 881 осталих).⁷

⁵ *Међународни уговори НДХ*, Загреб 1941, стр. 305—306; *Зборник XIII*, 1, док. бр. 170.

⁶ Израчунати број становника Југославије за 1941. и 1945, Државни статистички уред Демократске Федеративне Југославије, Београд, 1945, *Серија II*, стр. 2, 6—9.

⁷ Општа државна статистика, Дефинитивни резултати пописа становништва од 31. марта 1931, књ. II, Београд, 1938, стр. 11—12.

Организацијом КПЈ у Санџаку после окупације земље руководио је Обласни комитет Комунистичке партије Југославије за Санџак, чији је секретар био Рифат Бурџовић-Тршо, истакнути револуционар.⁸

У Санџаку је уочи устанка било око 100 чланова КПЈ и 250 чланова СКОЈ-а. Међутим, стварна снага и утицај санџачке партијске организације били су знатно већи, јер је имала велики утицај на велики број нарочито младих људи.

Комунисти су, спроводећи директиве Централног комитета КПЈ, Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак и Обласног комитета КПЈ за Санџак, интензивно радили у народу, подизали његов патриотски и борбени дух, припремали народноослободилачку борбу и револуцију. Они су јачали постојеће и стварали нове партијске и скојевске организације, сакупљали оружје и муницију, формирали оружане одреде и групе, спроводили војну обуку, образовали одборе НОФ-а и радили на придобијању свих патриотских и демократских снага за оружану борбу против окупатора.

Комунисти су, истовремено, раскринкавали непријатељске планове и истицали заједничке интересе и судбинску повезаност — Срба, Црногораца и Муслимана. Указивали су једним и другим да што пре превазиђу верске и националне супротности, да створе чврст и заједнички фронт против окупатора, националне издаје и реакције. Захваљујући таквом раду и антиокупаторском и антишовинистичком расположењу већине народа, они су успели да у то време спрече братоубилачки рат између Срба, Муслимана и Црногораца на читавој територији Санџака, осим у његовом источном делу.

Напад нацистичке Немачке на Совјетски Савез и антиокупаторско расположење већине народа убрзали су припреме за оружану борбу. На Обласној конференцији КПЈ за Санџак 22. јуна у Чадију, код Пријепоља (у кући Дика Нинчића), одлучено је да се предузму завршне припреме за оружани устанак. Већ крајем јуна и почетком јула, партијске организације биле су спремне за оружану борбу.

У то време, у Санџаку су се налазила око два италијанска батаљона дивизије „Месина“, око два немачка батаљона 704. и 717. дивизије, немачке и италијанске команде места, тајна полиција, јаче усташке и домобранске снаге, албанска квислиншка жандармерија, муслиманска усташка милиција и бивши југословенски жандарми.

Оружани устанак је почео истовремено с устанком у Србији и Црној Гори. Устаници су 14. јула напали на италијанску карабињерску и жандармеријску посаду у Мојковцу. Поред Мој-

⁸ Обласни комитет КПЈ за Санџак сачињавали су: Рифат Бурџовић — Тршо (секретар), Љубиша Миодраговић, Неђељко Мердовић, Ђорђе Станић и Вукосав Бошковић.

ковца и Шаховића (Томашева) и Бродарева, који су убрзо ослобођени, устаници су 20. јула ослободили и Бијело Поље, у коме су заробили италијански гарнизон од 180 војника и официра. У Бијелом Пољу су формиран Команда места, Народна милиција и Војни комитет који је вршио функцију првог средњег народно-ослободилачког одбора (НОО) у Санџаку. Од герилских одреда и нових бораца који су се придружили устаницима на подручју бјелопољског среза образовано је пет батаљона с око 2.500 бораца. Међутим, пошто директиве Покрајинског комитета КПЈ за Црну Гору, Боку и Санџак и Обласног комитета КПЈ за Санџак о почетку оружаног устанка нису стигле на време, у пљеваљском, милешевском, нововарошком и дежевском срезу, у којима је формирано 13 герилских одреда и група, две герилске чете и један батаљон, оружане борбе су почеле тек 20. јула — нападом устаника на италијанске карабињере и жандарме у Коминима код Пљеваља и Потпећу. Устаници су разоружали све посаде у карабињерским, жандармеријским и усташким станицама у пљеваљском и милешевском срезу. У јулу је створена слободна територија између Лима и Таре, а од краја јула до почетка септембра између Лима и Увца. Борбе су у јулу и августу захватиле бјелопољски, пљеваљски, милешевски и нововарошки срез, тј. половину Санџака. Око 1.000 устаничких бораца ослободило је Нову Варош 4. септембра, сломивши отпор усташких и домобранских јединица. Међутим, није извршен напад на италијански гарнизон у Пљевљима нити на немачке и усташко-домобранске гарнизоне у Пријепољу, Прибоју и Сјеници, јер су Италијани убрзо предузели велику офанзиву против устаника. Дивизија „Пустерија“ повратила је до 11. августа изгубљена места између Лима и Таре, а до 7. септембра између Лима и Увца. Тако су Италијани окупирали цео Санџак сем Новог Пазара и Дуге Пољане, које су задржали делови немачке 717. дивизије. Тада су усташке и домобранске снаге дефинитивно повучене из целог Санџака. Немачке окупационе трупе су од 2. до 4. септембра повучене из Пријепоља и Прибоја у Србију. У свим овим борбама погинуло је и заробљено око 200 италијанских и око 100 усташких и домобранских војника и официра.

Стварање партизанских јединица, народноослободилачких одбора и слободне територије

Устанци у Србији и Црној Гори имали су велики утицај на покретање и развој НОБ-а у Санџаку, која по свом току, карактеру, снагама и резултатима, као и по војној и политичкој организацији, представља саставни део НОР-а и револуције народа Југославије.

У октобру 1941. формиран је нови Обласни комитет КПЈ за Санџак, чији је секретар и даље био Рифат Бурџовић-Тршо, а

чланови: Воја Лековић, Момир Бошковић и Владимир Дамјановић. Он је био под непосредним руководством Централног комитета КПЈ. У исто време образован је и Главни штаб народноослободилачких партизанских одреда (НОПО) за Санџак, под непосредном командом Врховног штаба Народноослободилачке војске и партизанских одреда Југославије (НОВ и ПОЈ). За команданта овог штаба постављен је Владимир Кнежевић-Волођа, а за политичког комесара Воја Лековић. Тако је народ Санџака добио своје политичко и војно руководство преко којег су ЦК КПЈ и Врховни штаб непосредно руководили народноослободилачком борбом у овој области. То је било изванредно важно за превазилажење верских и националних сукоба и окупљање српских, црногорских и муслиманских маса у НОБ.

Обласни комитет и средски комитети Комунистичке партије повезали су чвршће и ојачали рад организација КПЈ и СКОЈ-а, створили војне партизанске јединице и широку мрежу органа народне власти (НОО). У септембру и октобру формиране су Златарска, Милешевска, Пљеваљска, Сјеничка и Бјелопољска, а у новембру и Прибојска партизанска чета. Чете су у почетку биле састављене од чланова и кандидата КПЈ и чланова СКОЈ-а. Водећи оштре борбе током септембра, октобра и новембра против Италијана, четника и муслиманске квислиншке милиције и делујући политички у народу, ове чете су до децембра 1941. нарасле на укупно 800 бораца. У новембру 1941. Златарска чета се истакла у борбама против четника у Србији (и добила похвалу од Врховног команданта друга Тита и Главног штаба НОП одреда Србије), Пљеваљска чета у нападу на Пљевља, Милешевска (истовремено) у нападу на италијански гарнизон у Бучју, Бјелопољска у акцијама против Италијана и квислинга на простору Бијело Поље — Мојковац — Шаховићи, а Сјеничка и Прибојска у борбама против Италијана, муслиманске милиције и четника на подручју између Лима и Увца.

У децембру 1941. и јануару 1942. чете су прерасле у партизанске ударне батаљоне, а у првој половини 1942. на подручју између Таре и Лима, у партизанске одреде. Крајем 1941. и почетком 1942. стваране су и позадинске војнотериторијалне партизанске јединице: чете и батаљони, чије се људство претежено налазило и радило код својих кућа, а прикупљало, углавном, за време борби. У јесен 1941. на слободној територији Санџака организована је широка мрежа НОО. У то време у Санџаку су се налазиле главне снаге италијанске дивизије „Пустерија“, део дивизије „Венеција“ и делови немачке 717. дивизије, и то само у градовима. Сва остала територија била је слободна, сем Бродарева, Комарна, Хисарцика, дежевског и штабичког среза, као и дела сјеничког среза, где су се налазиле јаче снаге муслиманске квислиншке милиције, албанске квислиншке жандармерије и четничке групе Драже Михаиловића.

Напад Црногорског НОП одреда за операције у Санџаку (3.690 бораца) на италијански гарнизон у Пљевљима (2.000 војника), 1. децембра 1941, није довео до ослобођења града, иако је у жестоких борбама погинуло 208 и рањена 272 борца.⁹ У знак одмазде, италијански окупатор је стрељао и на најзверскији начин побио неколико хиљада људи, жена, и деце у Пљевљима, Црљеницама, Јабуци, Врањаку, Бабинама, Дренови и другим местима.

Наставак Ужичке Републике. — Полет НОП-а

Народ пљеваљског, милешевског и прибојског краја одушевлено је дочекао и поздравио Црногорски партизански одред за операције у Санџаку. Истовремено, у Санџак се почетком децембра 1941, са Врховним штабом и ЦК КПЈ, повукла главнина партизанских снага из западне Србије и Шумадије. Она је на слободној територији Санџака прихваћена од Обласног комитета КПЈ, Главног штаба за Санџак и његових јединица које су дејствовале између Лима и Увца, као и од НОО на тој територији. Нова Варош, коју су од италијанског окупатора (4. децембра 1941) ослободиле србијанске и санџачке партизанске јединице,¹⁰ и њена околина, постале су седиште Обласног комитета КПЈ и Главног штаба НОП одреда за Санџак, дела Покрајинског комитета КПЈ и Главног штаба НОП одреда за Србију, а од 1. до 20. децембра и ЦК КПЈ и Врховног штаба са другом Титом. Проширена је и учвршћена слободна територија између Лима и Увца, где је извршена реорганизација србијанских партизанских јединица које су се повукле у Санџак и касније ушле у састав 1. и 2. пролетерске НОУ бригаде, као и оних снага које су из Санџака враћене у Србију да наставе оружану борбу. ЦК КПЈ и Врховни штаб су у Радоињи (код Нове Вароши) и Дренови (код Пријепоља) донели неколико одлука важних за даљи развој НОП-а Југославије, а пре свега његових оружаних снага. На састанку у селу Дренови, код Пријепоља (у кући Милоша Дивца), Политбиро ЦК КПЈ и Врховни штаба су, 7. децембра 1941, донели одлуку о формирању 1. пролетерске НОУ бригаде и одредили батаљоне који су после тога отишли у Рудо, где је бригада и формално створена.¹¹ На састанку у Дренови учествовао је Рифат Бурџовић-Тршо, а у Радоињи Владимир Кнежевић-Волођа.

Тако су Нова Варош и њена пријепољска околина били наставак *Ужичке Републике*, центар слободне територије Санџа-

⁹ Зборник III, 1, док. бр. 147, 155; III, док. б. 153. Из Пљеваљске партизанске чете, која је учествовала у нападу, погинуло је 7 и рањено 10 бораца.

¹⁰ Зборник, II, 2, док. бр. 84; III, 1, док бр. 180.

¹¹ Зборник, III, 1, док. бр. 190. Јосип Броз Тито, *Мемоари*, (одломци), Народни фронт, бр. ; Владимир Дедијер, *Дневник*, I, Београд, 1946, стр. 64—70.

ка, војнополитичка база за прихват, концентрацију и наступање партизанских снага према Србији и Босни, политичко и војничко упориште НОП-а. У Новој Вароши су успешно радили Обласни и срески комитети КПЈ и СКОЈ-а, Срески и Градски НОО, Команда места, партизанска болница, омладинска чета, народна милиција, партизанске радионице, пионирске организације, установе Обласног комитета КПЈ за Санџак, партијско-политички курсеви, издаване су *Вести*, штампани прогласи Обласног комитета КПЈ.

Долазак српских и црногорских партизанских јединица и њихова дејства у Санџаку, боравак ЦК КПЈ и Врховног штаба, с другом Титом на челу, на територији Санџака и источне Босне, победе Црвене армије у бици пред Москвом и њена зимска противофанзива — знатно су допринели бржем развоју НОБ-а у Санџаку.

Међутим, неуспешно и са великим губицима завршио се напад србијанских и санџачких јединица на Сјеницу 22. децембра 1941. У борбама против муслиманске милиције која се бранила у граду погинуло је, рањено и заробљено више од 100 партизана. Четничке вође Војо Ненадић, Вук Калаитовић, Григорије Божовић, Никола Бојовић, Живко Анђелић, Перо Војиновић, Јован Јеловац и други користиле су тешке последице велике немачке офанзиве у Србији, а нарочито пораз партизана у борбама за Пљевља и Сјеницу, затим терор и злочине окупатора, јачање четништва у Србији и Црној Гори, па су уз помоћ окупатора у првој половини 1942. формирали четничке санџачке јединице за борбу против НОП-а. Међутим, бројно мале, веома слабе борбене вредности, те су јединице биле неспособне да самостално, без окупатора и четника из суседних покрајина, предузму озбиљније акције против партизана у Санџаку. Прве четничке јединице биле су састављене од реакционарних официра и подофицира, финанса, полицијских писара, градских и сеоских нерадника који су у насиљу и пљачки налазили лак живот. Четници су представљали велику опасност за развитак НОБ-а. Партизанске јединице Санџака су, међутим, брзо уништиле прве четничке штабове у нововарошком, бјелопољском и пљеваљском срезу у новембру и децембру 1941. и јануару 1942.

С друге стране, народноослободилачком покрету приступило је више ветерана из балканских и првог светског рата и утицајних људи: Миле Перуничкић, прота Јевстатије Караматијевић, Михаило Стиковић, Петар Љујић, Маринко Голубовић, Милоје Добациновић, Душан Ивовић, Петар Журић, Живко Контић, Ристан Павловић, Јосо Мирковић, Сеид Мусић, Бошко Остојић, Стево Ђуковић, Павле Колашинац, Марко Секулић, Милко Старчевић и многи други.

Гушећи устанак, окупатор је уз помоћ квислинга дивљачки настрадао на неборачко становништво у устаничким местима, уби-

јао жене, децу и старце у Пљевљима, Црљеницама, Пријеполу, Бабинама, Јабуци, Дренови, Врањаку, Каменој Гори, Тоцима и другим местима. Италијани су чак бацали у пламен запаљених кућа мајке са децом у колевкама.

Генерал Пирцио Бироли издао је наредбу о репресалијама: за једног убијеног или рањеног италијанског официра стрељаће се 50, а за једног подофицира или војника 10 цивила.¹² Он је финансирао и наоружавао четнике и муслиманску милицију и употребљавао их као део својих фашистичких трупа.

Почетком фебруара 1942, србијански и санџачки четници, недићевци и муслиманска милиција уз италијанску подршку напали су на слободну територију између Лима и Увца. Они су 6. фебруара заузели Нову Варош и принудили србијанске партизанске батаљоне (од којих је 1. марта у Чајничу формирана 2. пролетерска НОУ бригада) и санџачке партизанске снаге на десној обали Лима да се по великом снегу и температури од — 25⁰ повуку на Златар, а затим 7/8. фебруара преко Лима у Камену Гору, на слободну територију између Лима и Таре, па у Чајничу и на Металку, које је (27. јануара 1942) ослободио Пљеваљски ударни батаљон „Први децембар“. Врховни командант Тито олао је 18. фебруара признање Стопско-санџачком штабу и свим борцима ових партизанских јединица за велико јунаштво и самопрегор испољен у повлачењу преко Златара и Лима, које је трајало три дана и три ноћи, а у току којег су вођене тешке борбе против италијанских јединица, четника и муслиманске милиције.¹³

На слободној територији између Лима и Таре реорганизоване су санџачке партизанске снаге. Формиран је 1. и 2. златарски и Милешевски ударни батаљон. Бјелопољски и Пљеваљски НОП одред, под непосредном командом Главног штаба НОП одреда за Санџак. *Први златарски ударни батаљон*, састава три чете, имао је 19. априла 120 бораца (40 чланова Партије, 11 кандидата и 36 чланова СКОЈ-а); *Други златарски ударни батаљон* имао је три чете са 130 бораца (30 чланова Партије, 17 кандидата и 55 чланова СКОЈ-а);¹⁴ *Милешевски ударни батаљон „Љубиша Миодраговић“* такође три чете, а 21. априла имао је 200 бораца (26 чланова Партије, 22 кандидата и 120 чланова СКОЈ-а).¹⁵ Постојале су и две милешевске партизанске позадинске чете. *Пљеваљски НОП одред* имао је пет ударних и територијално-позадинских батаљона и две самосталне позадинске чете, око 1.000 бораца.¹⁶ *Бјелопољски НОП одред* имао је такође пет ударних и позадинских батаљона и неколико позадинских чета, укупно око 1.000 бора-

¹² Зборник, III, 4, док бр. 188.

¹³ Зборник, II, 2, док бр. 185, 196.

¹⁴ Зборник, IX, 1, док бр. 62; I, 16, стр. 13—90; II, 2, док бр. 176.

¹⁵ Зборник, IX, 1, док бр. 75.

¹⁶ Зборник, IX, 1, док бр. 63; II, 2, док бр. 175, 176; I, 16, стр. 13—94.

¹⁷ В. Гледовић, н. д., стр. 54.

ца, од којих (3. маја) 54 члана Партије, 24 кандидата и 177 чланова СКОЈ-а.¹⁸

У истом периоду, на ослобођеној територији радили су Обласни комитети КПЈ и СКОЈ-а, четири среска комитета: Нововарошки, Милешевски, Пљеваљски и Бјелопољски, затим више основних партијских организација,¹⁹ Нововарошки, Пљеваљски и Бјелопољски срески НОО и више општинских и месних НОО. Успешно су радиле и организације Антифашистичког фронта жена, три среска комитета СКОЈ-а, 40 омладинских радних бригада и 41 одбор Санџачке народне омладине, која је на ослобођеној територији имала 3.000 чланова. На ослобођеној територији у Новом Пазару постојао је Месни комитет КПЈ за дежевски срез, који је 7. маја издао проглас народу позивајући га у борбу. У овом срезу су радиле три партијске ћелије, четири актива СКОЈ-а и један НОО.

Снаге окупатора, санџачких четника и санџачке муслиманске милиције нису биле у стању да без јачих четничких снага из Србије и Црне Горе потисну санџачке партизанске јединице и да овладају слободном територијом Санџака. Тако је НОП у Санџаку израстао у значајан војни и политички фактор. Он је уживао подршку народа, имао јаке војне јединице, слободну територију, органе народне власти, политичке и друштвене организације и војно-позадинске установе и јединице.

Трећа пролетерска бригада

У пролеће 1942. почела је тзв. III непријатељска офанзива на слободну територију Санџака, Црне Горе, источне Босне и Херцеговине. Удружене италијанске и немачке окупаторске снаге са четничким, усташким и домобранским квислиншким оружаним формацијама уложиле су максималне напоре да ликвидирају слободну територију и униште НОП. На територији Санџака налазиле су се италијанска дивизија „Пустерија“, један пук дивизије „Венеција“, један батаљон немачке 717. дивизије, санџачки четници и знатни делови српских, црногорских и источнобосанских четника, муслиманска санџачка милиција и албанска квислиншка жандармерија.

Санџачки партизански одреди и батаљони су без смене и одмора, крајње исцрпљени, водили непрестане борбе за одбрану слободне територије. Услед тешких и исцрпљујућих напора, огромне оскудице у свему, тешке ситуације у Црној Гори, западној Србији и источној Босни, где се четнички покрет све више ши-

¹⁸ Исто; Зборник, II, 2, док. бр. 73.

¹⁹ Обласни комитет КПЈ за Санџак тада су сачињавали: Рифат Бурџовић — Тршо (секретар), Воја Лековић, Данило Кнежевић, Рафаел Багина (Мишо Цветковић), Душан Томашевић — Ђирко и Момир — Моша Бошковић.

рио, веома снажног и концентричног притиска надмоћних четничких и италијанских трупа, партизанске јединице су морале да се крајем маја повлаче у правцу Љубишње, Таре и Пиве. Њихово даље задржавање на територији Санџака није било могућно. у дотадашњим борбама — почев од јулског устанка, погинули су многи истакнути борци, међу којима: Љубиша Миодраговић, Шукрија Међедовић, Добрица Баковић, Милован Јелтић, Љубо Бакоч, Марко Секулић, Неђељко Мердовић, Расим Софтић, Драгомир Дивац, Милан Контић, Шућро Мусић, Мухо Дизадаревић, Добрило Јовић, Салко Аљковић и Вукоман Анђелић.

Међутим, Врховни командант друг Тито је у таквој ситуацији одлучио 31. маја 1942. да од санџачких ударних батаљона створи једну ударну пролетерску бригаду, а на окупираној територији да остави мање партизанске јединице и део партијског актива, који ће водити партизанско ратовање и створити услове за нови полет устанка.²⁰ Убрзо затим, 5. јуна 1942, формирана је *Трећа пролетерска народноослободилачка ударна бригада*, у рејону Шћепан-Поља.²¹ У њен састав ушли су: Златарски батаљон, два пљеваљска, један и по бјелопољски батаљон и Милешевска партизанска чета.²² За команданта бригаде је постављен Владимир занска чета.²¹ За команданта бригаде јеп остављен Владимир Кнежевић-Волођа, за политичког комесара Велимир Јакић, за заменика команданта Миле Перуничкић, за заменика политичког комесара Воја Лековића, а око 15. јула Рифат Бурџовић-Тршо. Бригада је бројала 960 бораца — Срба, Црногораца и Муслимана, сељака, интелектуалаца и радника. Сви су били чланови и кандидати КПЈ и чланови СКОЈ-а. Омладина је чинила 90% састава бригаде. Са борцима пролетерских и ударних бригада Србије, Црне Горе, Босне, Херцеговине и Хрватске, они су наставили борбу и под непосредном командом Врховног штаба учествовали у лето 1942. у походу пролетерских бригада у Босанску крајину, затим у борбама у Босни, Херцеговини и Далмацији, у биткама на Неретви, Дрини и Сутјесци. Тада су погинули многи истакнути борци и руководиоци бригаде, међу којима Рифат Бурџовић-Тршо, Владимир Кнежевић-Волођа, Момир Пучаревић, Живко Љујић, Томаш Жижкић, Мирко Пејатовић, Муниб Кучевић, Бранко Радичевић, Бошко Остојић, Вук Миројевић, Милена Стојадиновић, Владимир Шапоњић, Зорица Борисављевић, Миша Цвијовић.

После формирања Треће пролетерске бригаде и њеног повлачења у Босну, у Санџаку су на окупираној територији остали Обласни комитет КПЈ за Санџак и пет средских партијских и скојевских комитета: Нововарошки, Милешевски, Пљеваљски.

²⁰ Зборник, III, 3, док. бр. 158.

²¹ Зборник, II, 4, док. 2, 159, 167, 172, 173; II 5, док. бр.

²² *Трећа пролетерска*, Зборник сећања, Војноиздавачки завод, Београд, књ. 1, стр. 23—24, књ. II стр. 407—473.

Бјелопољски и Новопазарски, са мрежом партијских и скојевских организација — укупно око 200 чланова Партије и СКОЈ-а. Партијске организације су продужиле активност, одржале континуитет НОП-а и партизанско присуство у Санџаку. Развијале су политичку активност, а такође и војну, на територији између Лима и Увца. Као војничка целина, овде је мањи одред санџачких партизана, познат под популарним именом Златарска герила, наставио политичку и војну активност, мада је против себе имао велике непријатељске снаге, па је успео да ликвидира и неколико четничких вођа. Златарска герила је изгубила више бораца, али се стално попуњавала новим, јер је у народу који је чувао имала трајно и поуздано упориште. Крајем 1942. у Санџаку се налазило 150 до 200 партизана, углавном чланова КПЈ и СКОЈ-а.

У међувремену црногорски, санџачки и источно-босански четници су од јануара до 7. фебруара 1943. извршили тежак злочин против Муслимана у бјелопољском, пљеваљском и прибојском срезу. Сва муслиманска села су спаљена, непокретна имовина уништена, а покретна опљачкана. На најокрутнији начин је убијено и заклано, према непотпуним подацима, око 3.000 одраслих и наоружаних Муслимана, жена, деце и старца. Сви ови злочини извршени су у оквиру програма Драже Михаиловића, који је јавно формулисан 20. децембра 1941. С друге стране, у време тих трагичних догађаја, санџачка муслиманска милиција, под командом Сулејмана хоше Пачариза, Хасана Звиздића, Хусеина Ровчанина, (Газима Сијарића) и других, иако је имала неколико хиљада добро наоружаних милицијанаца у Бродареву, на Металци, Коморану, Хисарлику и другим местима, била је потпуно пасивна, не покушавајући да се супротстави четницима и тако спречи покољ муслиманског становништва. Међутим, заједно с албанским квислинзима, током фебруара, априла, маја и јуна 1943, та иста милиција је запалила готово сва српска села у штавичком срезу и велики део српских села у срезovima милешевском, сјеничком и дежевском, а људе, жене, децу и старце побила и поклала на најзверскији начин.

Прва пролетерска дивизија у Санџаку 1943. — Санџачка бригада у бици на Сутјесци

Трећа пролетерска санџачка бригада се са Првом пролетерском и Трећом крајишном бригадом налазила у Првој пролетерској дивизији. Дивизија је крајем априла и почетком маја 1943. разбила и делимично уништила делове италијанске дивизије «Taurinense» (чије је седиште било у Пљевљима) и преостале четничке јединице из Црне Горе, Санџака и југоисточне Босне, и ослободила западни Санџак. Прва пролетерска дивизија

створила је повољне услове за нов полет народноослободилачке борбе у Санџаку. Народ је одлично примио борце Прве пролетерске дивизије, те је расположење народа према народноослободилачком војсци било одлично. Постојали су веома добри услови за мобилизацију нових бораца и поуну пролетерских и ударних бригада. На слободној територији поново су успостављени месни, општински и срески народноослободилачки одбори, команде места и партизанске страже. Трећа пролетерска бригада је попуњена, па је 15. маја имала око 900 бораца и старешина. Врховни штаб са другом Титом налазио се у селу Ђурђевића Тари, а Извршни одбор АВНОЈ-а у селу Левер Тари, на слободној територији пљеваљског среза.

Даљи полет народноослободилачке борбе у овој области привремено је прекинула V непријатељска офанзива, тј. битка на Сутјесци, која је захватила и већи део територије Санџака. Трећа пролетерска санџачка бригада водила је тешке борбе против немачког 724. и бугарског 61. пука, затим италијанске дивизије «Taurinense» и санџачких четника. Она се 29—30. маја повукла на леву обалу Таре и посела нове положаје на Дурмитору, на којима је наставила жестоке борбе против надмоћнијих немачких трупа 1. брдске дивизије, а 3. јуна је привремено ушла у састав Треће ударне дивизије, која је бранећи Централну болницу била у заштитници Главне оперативне групе дивизија НОВЈ. Пробијајући се из непријатељског обруча, Трећа дивизија је разбијена 13. јуна 1943. на Сутјесци. У бици на Сутјесци погинула су 282 борца и руководиоца Треће пролетерске санџачке бригаде, док је рањених било знатно више. Главнина бригаде са штабом у већим и мањим групама и појединачно до краја јуна са Сутјеске пробила се у Санџак, а један проређен батаљон и мањи делови у источну Босну, где су ушли у састав Друге пролетерске бригаде. То су биле најтеже борбе које су санџачке јединице водиле у ослободилачком рату и револуцији. У тој историјској бици, бригада је храбро, часно и уз огромне жртве до краја извршила задатак, по оцени Врховног команданта друга Тита.

Ослобођење Санџака 1943. године. — Прво заседање ЗАВНОС-а

Крајем лета и почетком јесени 1943. године, у Санџаку се прикупило око 3.000 четника из Црне Горе, Санџака, Србије и источне Босне, са циљем да ову област претворе у војну и политичку базу за борбу против НОП-а. Истовремено су се италијанска дивизија «Taurinense» и немачка 118. ловачка дивизија повукле из Санџака, па су четници средином септембра заузели Нову Варош, Пријепоље и Бијело Поље, и прикупили се у непосредној околини Пљеваља. Немачка 118. дивизија повукла се 13. септембра из Пријепоља, а 18. септембра из целог Санџака,

пошто је у Пљевљима предала власт муслиманској квислиншкој милицији, коју је наоружала италијанским оружјем. Међутим, 10. септембра формиран је Други ударни корпус НОВЈ, од Друге пролетерске и Треће ударне дивизије, са задатком да дејствују на територији Црне Горе, Санџака и Херцеговине. Друга пролетерска дивизија (Друга пролетерска, Трећа пролетерска санџачка и Друга далматинска бригада) оријентисана је према Санџаку и Србији.

Пошто су поразиле јаке четничке снаге у рејону Коврена и околини Пљеваља, а муслиманску квислиншку милицију у Пљевљима разоружале без борбе, Друга и Трећа пролетерска бригада ослободиле су Пљевља 22. септембра, где су заплениле веће количине оружја, муниције и животног намирница, и где је у бригаде одмах добровољно ступило 400 нових бораца.²² У следећим борбама, ове бригаде су између Таре и Увца разбиле и делимично уништиле бројне четничке снаге из Санџака, Црне Горе и Србије, и ослободиле Пријепоље 25. септембра,²⁴ Бијело Поље 29/30. септембра,²⁵ Нову Варош 12. октобра,²⁶ а делом снага учествовале и у борбама код Колашина и у ослобођењу Берана (Иванград).²⁷ Пета крајишка ударна дивизија ослободила је Прибој 29. октобра.²⁸ Тако је у другој половини септембра и током октобра 1943. ослобођен готово цео Санџак, сем дежевског, штавичког, и већег дела сјеничког среза, које су држале немачке снаге уз помоћ муслиманске квислиншке милиције и албанске квислиншке жандармерије. Слободна територија (5 срезова од укупно 8) обухватила је 4.170 квадратних километара са око 150.000 становника, од укупно 7.100 квадратних километара и 253.700 становника Санџака.

У септембру су обновљени Главни штаб НОВ и ПОЈ за Санџак, Пљеваљски и Бјелопољски НОП одред, а у октобру су формиран Милешевски, Прибојски и Златарски НОП одред. У свим ослобођеним градовима образоване су команде места, а у Пљевљима и Команда подручја, које су имале посадне чете, партизанске и сеоске страже. У Пљевљима је 1. децембра 1943. формирана Четврта санџачка НО ударна бригада, у чијем саставу су била четири батаљона са око 600 бораца. Такође су обновљени Пљеваљски, Нововарошки и Бјелопољски срески НОО, а образовани су НОО и за милешевски и прибојски срез. У ослобођеним градовима, селима и општинама поново су изабрани или су први пут организовани градски, општински и сеоски (месни) НОО. На ослобођеној територији развијао се и интензиван политички,

²² Зборник, I, 16, док. бр. 35; II, I, стр. 350.

²⁴ Исто, док. бр. 38, 41.

²⁵ Исто, док. бр. 40.

²⁶ Исто, док. бр. 45.

²⁷ Зборник, III, 5, док. бр. 71, 86, 99, 100; I, 16, док. бр. 41, 45.

²⁸ Милутин Морача, *Ратни дневник*, Београд 1952, стр. 139.

привредни и културно-просветни живот, нарочито у Пљевљима, где су се налазили Обласни комитет КПЈ (секретар Воја Лековић), штаб Другог ударног корпуса и Главни штаб за Санџак (командант Велимир Јакић и комесар Селмо Хашимбеговић). У ослобођеним градовима формиране су партизанске радионице, радне и пионирске чете, културно-просветне и здравствене секције. Прослављена је и 27-годишњица октобарске социјалистичке револуције; одржани политички зборови, приредбе и предавања, а у Пљевљима и војна парада.

У Пљевљима се 20. новембра 1943. окупило 250 делегата изабраних на скупштинама среских НОО у пет ослобођених санџачких срезова. Они су у духу закључака АВНОЈ-а изабрали Земалско антифашистичко веће народног ослобођења Санџака (ЗАВНОС), као највише политичко, законодавно и извршно тело народне власти у Санџаку. За председника је изабран Сретен Вукосављевић. У веће су изабрана 62 већника, а такође су изабрани Извршни одбор и делегација за Друго заседање АВНОЈ-а,²⁹ коју су чинили Миле Перуничкић, прота Јевстатије Караматијевић, Воја Лековић, Сретен Вукосављевић, Душан Цуовић, Велимир Јакић, Милоје Добрашиновић, Јаша Мирковић, Мухамед Хаџисмајловић, Стеван Ђуковић, Никица Кнежевић. Сви делегати су изабрани за већнике АВНОЈ-а, а Караматијевић, Вукосављевић и Лековић и за чланове Председништва АВНОЈ-а, док је Перуничкић изабран за члана Националног комитета ослобођења Југославије.

Даљи полет НОБ-а у Санџаку привремено је прекинула нова непријатељска офанзива у којој је почетком децембра 1943. године немачка 1. брдска дивизија заједно са муслиманском милицијом и четницима, после тешког пораза који је 4. децембра у Пријепољу нанела Другој пролетерској и Првој шумадијској бригади, заузела ослобођене градове Санџака.

Развој народноослободилачког покрета у првој половини 1944. године

Губитком градова у децембру 1943 слободна територија се знатно смањила. Изгубљена је цела област између Увца и Лима, Пљеваља и њихова непосредна околина. Стога је слободна територија Санџака у првој половини 1944. обухватала само подручје између Лима и Таре и била је чврсто повезана са слободном те-

²⁹ О раду ЗАВНОС-а опширно и солидно пише др Зоран Јакић, *Земалско антифашистичко вијеће народног ослобођења Санџака*, Мостови, Пљевља, бр. 21/1974; др Бранко Петрановић, *Положај Санџака у светлости одлука Другог заседања АВНОЈ-а и изградња Југославије на федеративном принципу*, Историјски записи, Титоград, стр. 3—4/1971; Б. Гледовић, *Одговор на Златибору*, Полимље, 1. V 1972; *НОР и револуција у Србији 1941—1945*, (научни скуп) Београд 1972.

риторијом Црне Горе, што је било веома значајно за НОБ у Санџаку. У Бијелом Пољу, које је било једини слободан град, био је центар слободне територије, обласни комитети КПЈ и СКОЈ-а, Извршни одбор ЗАВНОС-а, Команда војног подручја и среске установе бјелопољског среза, а Главни штаб Санџака био је у Борови код Пљеваља. Почетком фебруара Санџак је имао једну пролетерску и једну ударну бригаду са 1.600 бораца, два партизанска одреда и Главни штаб са 400 бораца, једну команду подручја и три команде места са 200 бораца, и око 500 бораца у Првој и Другој пролетерској, Трећој црногорској и Петој крајишкој дивизији.

Одлуке Другог заседања АВНОЈ-а, као и одлуке ЗАВНОС-а, имале су велики значај за даљи развој НОБ-а у Санџаку. И пред санџачким комунистима, пролетерским и партизанским јединицама, народноослободилачким одборима, организацијама УСАОЈ-а и АФЖ-а стајали су и даље веома значајни, тешки и сложени задаци: попуна и учвршћење постојећих и стварање нових војних јединица, НОО, организације КПЈ и СКОЈ-а, УСАОЈ-а и АФЖ-а — у ствари јединственог фронта НОБ-а и револуције против окупатора, националне издаје и контрареволуције. Фашистички окупатори и домаћи издајници имали су и тада утицај на део (додуше, знатно мањи) заосталих, фанатизмом и шовинизмом затрованих и српских и муслиманских и црногорских маса у Санџаку.

Комунисти су се борили да се радне масе, све патриотске, слободарске и револуционарне снаге, са комунистима на челу, дефинитивно обрачунају са свим реакционарним и квислиншким снагама, а пре свега четништвом у редовима Срба и Црногораца и усташко-франковачком оријентацијом у редовима Муслимана. Комунисти су се неуморно залагали и борили за братство и јединство и пуну равноправност и Срба и Црногораца и Муслимана, које је у Санџаку било доста разорено злочинима од стране четника и муслиманске квислиншке милиције. Српски, муслимански и црногорски националисти, квислинзи и контрареволуционари били су јединствени у борби против НОП-а, јер свога непријатеља нису гледали у окупатору, већ у Комунистичкој партији Југославије, народноослободилачкој борби и социјалистичкој револуцији народа и народности Југославије.

Током 1944. на територији Санџака вођене су непрекидне борбе против окупатора и домаћих издајника. Већина народа се и даље одлучно и бескомпромисно борила, под руководством комуниста, и обрачунавала, истовремено, и са фашистичким окупаторима и са квислинзима и контрареволуционарима — четницима, муслиманском милицијом и др.

У Санџаку су у првој половини 1944. дејствовале стално санџачка и црногорска пролетерска и ударна бригада, Пљеваљски и Бјелопољски партизански одред и краће време јединице

Прве и Друге пролетерске, Пете крајишке и Седамнаесте источнобосанске дивизије, водећи оштре борбе против Немаца, четника и муслиманске милиције. По наређењу Врховног штаба НОВЈ, формирана је 4. марта 1944. године *Тридесет седма ударна санџачка дивизија*, од Треће пролетерске санџачке, Четврте ударне санџачке и Осме ударне црногорске бригаде. За команданта дивизије постављен је Жарко Видовић, а за политичког комесара Мило Јовићевић. У вријеме формирања дивизија је имала око 2.300 бораца. То је било од посебног значаја за већи развој НОБ-а у Санџаку. Санџачка дивизија је у прво вријеме дејствовала у Санџаку и североисточном делу Црне Горе против Немаца, четника, муслиманске милиције и великоалбанске жандармерије.

Санџак је представљао значајну операцијску основицу за концентрацију и продор главних снага НОВЈ у Србију. Да би осујетили даље јачање НОБ-а у Санџаку и офанзиву главнине НОВЈ у Србију, надмоћне немачке и четничке снаге и снаге муслиманске милиције предузеле су 11. априла из Пљеваља, Пријепоља и Рожаја офанзиву против слободне територије Санџака, коју је бранила *Тридесет седма дивизија*. Оне су овладале слободном територијом Санџака и принудиле ову дивизију да се 15. априла повуче на леву обалу Таре. Други корпус је, међутим, у противудару 23/24. априла, са *Тридесет седмом дивизијом*, *Петом црногорском бригадом* и два батаљона *Седме црногорске бригаде* Треће дивизије, нанео тешке губитке непријатељу и до 5. маја 1944. повратио изгубљену слободну територију Санџака. Санџачке четничке формације биле су разбијене и сведене на 1.000 до 1.200 четника.³⁰

Ослобођење градова 1944. године

После непријатељске пролећне офанзиве на слободну територију дошло је током лета и јесени 1944. до новог и снажног полета НОБ-а у свим деловима Санџака, који је добијао све већи значај у стратегијским плановима Врховног штаба. Настављајући жестоке борбе *Тридесет седма санџачка дивизија* и делови *Треће црногорске дивизије* проширили су слободну територију између Лима и Таре на подручје између Лима и Увца. Пошто су се, после двомесечних борби у Србији, Друга пролетерска и Пета крајишка дивизија вратиле у Санџак (средином маја), Друга дивизија је упућена у Васојевиће, а Пета крајишка на територију између Лима и Таре, одакле се у јулу са *Седамнаестом источнобосанском дивизијом* пребацила у рејон Берана и Андријевице и ту се спојила са Другом пролетерском дивизијом ради продора у Србију. Истовремено је *Тридесет седма санџачка дивизија*

³⁰ Зборник, III, 7, док. бр. 231, 241.

дејствовала између Таре и Увца, а главнина Треће црногорске дивизије на простору Пријепоље — Сјеница — Тутин.

У лето 1944. у Санџаку су дејствовали делови немачке 181. дивизије, 7. СС дивизије „Принц Еуген“, 21. СС дивизије „Скендерберг“, 24. бугарске дивизије, затим 2. и 4. пук „Бранденбург“, легија „Кремплер“, група „Бендли“ и више четничких јединица из Србије, Санџака, Црне Горе и источне Босне. Сви су они предузимали низ офанзивних операција против Тридесет седме санџачке, Треће црногорске, Пете крајишке, Седамнаесте источнобосанске, Прве и Друге пролетерске и Шесте личке дивизије — да би им спречили концентрацију и офанзиву у Србију.

Прва пролетерска дивизија је, међутим, почетком јула стигла из Босне у Санџак и дејствовала у околини Пљеваља, Пријепоља и Бродарева. После тешких борби између Лима и Таре, она је 20/21. августа форсирала Лим у рејону Прибоја, ослободила Прибој, наставила покрет преко Увца и 23. августа стигла на Златибор. Затим је 25. августа у Санџак дошла и Шеста личка пролетерска дивизија, која је прешла Лим код Прибоја, па 30. августа преко Увца стигла на Златар, где је ушла у састав Првог пролетерског корпуса.

Обезбеђујући концентрацију Прве, Друге и Шесте пролетерск, Пете крајишке и Седамнаесте источнобосанске дивизије ради њиховог покрета у Србију, санџачке бригаде су, у саставу Тридесет седме дивизије, у мају и јуну успешно дејствовале између Лима и Таре. У јулу су два пута (3—4. и 30—31) форсирале Лим између Прибоја и Пријепоља, ослободиле Нову Варош 4—6. јула, Прибој 31. јула и Рудо 31. августа. У првој половини августа прешле су у Србију и бориле се на Јавору, Љубишу и Златару, кад су нанеле велике губитке четницима из Србије, Санџака и источне Босне, као и санџачкој муслиманској квислиншкој милицији. Затим су се ради прихвата Првог пролетерског корпуса вратиле са Златибора и 14/15. августа прешле на леву обалу Лима и дејствовале против Немаца и четника према Пљевљима, Пријепољу, Прибоју и Рудом. У међувремену, под командом Прве пролетерске дивизије, дејствовале су Осма црногорска и новоформирана Пета санџачка бригада (командант Данило Јауковић, па убрзо Бошко Шкрбовић, комесар Живко Џувер) која је званично формирана 21. августа у селу Жирчи код Прибоја.³¹ На дан формирања имала је 500 бораца из бјелопољског, пљеваљског и милешевског среза и добила назив *ударна*.

После тога, Тридесет седма санџачка дивизија је 21—22. августа поново прешла на десну обалу Лима код Прибоја и Рудог, па је крајем августа и у првој половини септембра, под непосредном командом Врховног штаба, водила веома оштре борбе против 14. пука 7. СС дивизије „Принц Еуген“, 2. пука „Бранден-

³¹ Зборник, I, 16, док. бр. 235; III, 8, док. бр. 84.

бург“, легије „Кремплер“ и четника на правцима Вишеград — Мокра Гора — Ужице, Пријепоље — Нова Варош — Златибор и Вишеград — Прибој — Златибор. Тако је обезбеђивала даљи прихват и офанзиву Првог пролетерског корпуса из Санџака, преко Златибора и Кремана, и Дванаестог корпуса из источне Босне преко Дрине и планине Таре у Србију. Трећа пролетерска санџачка бригада је у међувремену сломила отпор делова 2. пука „Бранденбург“ и легије „Кремплер“ и коначно 6. септембра 1944. ослободила Нову Варош.³²

У другој половини августа и првој половини септембра у Санџаку су се налазили немачка група „Бендел“, немачка легија „Кремплер“ (око 4.000 припадника санџачке муслиманске милиције) и 2.000 санџачких, црногорских и источнбосанских четника. По наређењу Врховног штаба, санџачке бригаде у саставу Тридесет седме дивизије дејствовале су све до краја октобра на територији западне Србије, Санџака и југоисточне Босне. Тада су ослободиле Прибој, Пријепоље, Пљевља, Бајину Башту, Ужице, Ужичку Пожегу, Бучу, Ариље, Ивањицу, Горажде и Вишеград, а са делом Седме црногорске бригаде и Сјеницу. Четничке санџачке формације биле су разбијене, делимично уништене, потпуно деморалисане, онеспособљене за обнављање и било какав озбиљнији отпор јединицама НОВЈ. Због губитка и масовног дезертерства, оне су се бројно веома смањиле, јер су присилно мобилисани сељаци бежали и предавали се Тридесет седмој дивизији, партизанским одредима, НОО и војно-позадинским установама, ступали у бригаде и партизанске одреде и сеоске страже. Трећа пролетерска санџачка бригада (командант Халил Хаџимуртезић, комесар Данило Кнежевић) у Вишеграду је, 9. октобра, дефинитивно разбила и војнички потпуно уништила санџачке четнике.³⁴ Истовремено је Тридесет седма дивизија са деловима Треће дивизије нанела тежак пораз и муслиманским квислиншким формацијама и убрзала процес њиховог распадања, јер су их напуштали присилно мобилисани санџачки Муслимани и прелазили у бригаде ове две дивизије и новоформиране партизанске одреде на подручју Сјенице и Тутина. После тога су се у Санџаку налазили само мањи четнички и милицијско-есесовски квислиншки остаци који су се крили по шумама и наставили да тероришу народ. С њима су се успешно обрачунавали новоформирани органи ОЗНЕ-е и санџачке јединице КНОЈ-а.

Ослобођењем Нове Вароши 6. септембра, Прибоја 25. септембра, Пријепоља 29. септембра,³⁵ Пљевља 1. октобра³⁶ и Сјенице 15. октобра,³⁷ у Санџаку је повећана слободна територија између

³² Зборник, I, 16, док. бр. 238; I, 12, док. бр. 174.

³⁴ Зборник, I, 13, док. бр. 89, 143, 191.

³⁵ Зборник, I, 12, док. бр. 176, 189.

³⁶ Зборник, I, 16, док. бр. 240; III/8, док. бр. 304.

³⁷ Зборник, I, 14, док. бр. 34.

Лима и Таре, а између Лима и Увца је консолидована и знатно проширена. Обухватала је шест од осам санџачких срезова, или 5.000 квадратних километара са 182.000 становника. Центар ослобођене територије била је Нова Варош, у којој су се налазили обласни комитети КПЈ и СКОЈ-а, Извршни одбор ЗАВНОС-а, Штаб Тридесет седме дивизије, Команда војног подручја и друге обласне установе и организације, и све установе НОП-а за нововарошки срез. На целокупној слободној територији радили су месни, општински, градски и срески НОО под непосредним руководством Извршног одбора ЗАВНОС-а, а такође и основне организације и срески комитети Партије и СКОЈ-а под непосредним руководством Обласног комитета КПЈ за Санџак. Успешно су радиле организације УСАОЈ-а и АФЖ-а, формиране су организације Црвеног крста, обласне и среске комисије за утврђивање злочина фашистичких окупатора и домаћих издајника. У свим ослобођеним срезovima формиран су органи ОЗН-е са четама и батаљонима који су крајем исте године преименовани у батаљоне КНОЈ-а. Те јесени је формиран Срески комитет Партије за сјенички срез и образован Сјенички партизански одред, а у штавичком срезу Тутински партизански одред. На ослобођеној територији радили су партијски и политички курсеви, аналфабетски течајеви, неке основне школе, пионирске организације, позоришта ЗАВНОС-а, радни батаљони и чете.

У првој половини децембра 1944. санџачка партијска организација (којом су руководили Обласни и Дивизијски комитет и седам среских комитета КПЈ) имала је 800 чланова, од којих 600 у Тридесет седмој дивизији. Остали су били на терену, већином у органима народне власти.³⁸ Енергично су сузбијане појаве самовоље појединаца, а Извршни одбор ЗАВНОС-а је похвалио оне јединице, као на пример Пету крајишку дивизију, које су политичким деловањем и примерним држањем својих бораца допринеле разобличавању непријатељске пропаганде и бржем развоју НОБ-а у Санџаку. Захваљујући томе, повећао се број нових бораца, па су формиран нове санџачки партизански одреди, који су имали по два батаљона и обухватали територију свих санџачких срезова, а нешто касније образована је и Санџачка бригада КНОЈ-а. На слободној територији је спроведена војна мобилизација мушког становништва од 18 до 30 година старости. У децембру 1944. и јануара 1945. године, Тридесет седма дивизија попуњена је са 6.500 нових бораца из Санџака и Србије, па је од 15. децембра 1944. до 10. фебруара 1945. нарасла на 9.000 бораца³⁹ а 1. маја 1945. имала је 11.200 бораца, подофицира и официра, од којих 1.206 чланова КПЈ, 383 кандидата за члана КПЈ и 2.500 чланова СКОЈ-а.⁴⁰

³⁸ Архив ЦК КПЈ, бр. 6296 (Извешта ОК КПЈ за Санџак ЦК КПЈ од 11. 12. 1944).

³⁹ Зборник, IV, . док. бр. 62.

⁴⁰ Зборник, IX, 9, док. бр. 135.

Завршне борбе за ослобођење

Завршне борбе за коначно ослобођење Санџака вођене су од новембра 1944. до 12. јануара 1945. У њима су Тридесет седма санџачка (командант потпуковник Жарко Видовић, политички комесар потпуковник Велибор Љујић), Двадесет друга српска и Трећа црногорска дивизија водиле тешке борбе против немачког 21. и 91 армијског корпуса који су се преко Санџака повлачили из Грчке и Албаније, Србије и Црне Горе у Босну. Заједно са Немцима, преко Санџака су се повлачили и остаци србијанских и црногорских четника. Најпре су претходнице немачког 91. корпуса заузеле Пљевља 8. октобра, Прибој 9. октобра, Сјеницу 25. октобра, Пријепоље 29. октобра. Док је Тридесет седма дивизија са Четвртом и Петом санџачком бригадом водила тешке борбе на правцима Сјенице — Пријепоље — Пљевља и у долини Лима, дотле је Трећа пролетерска санџачка бригада спречила Немце и црногорске четнике да преко Пљеваља продру у Босну и присилила их да се повлаче долином Лима, наневши им велике губитке. На Савином лакту код Пријепоља Немци су 25/26. новембра претрпели велике губитке у људству и материјалу, а четници у Пљевљима 18/19. новембра.⁴¹ У наставку борби, Двадесет друга српска дивизија коначно је ослободила Нови Пазар 29/30. новембра⁴² и Сјеницу 14. децембра,⁴³ Трећа црногорска дивизија ослободила је Тутин 23. новембра⁴⁴ и Бијело Поље. 4. јануара 1945. године,⁴⁵ а Тридесет седма санџачка дивизија Пљевља 18/19. новембра,⁴⁶ Пријепоље 9/10. јануара 1945. године⁴⁷ и Прибој 12. јануара 1945. године.⁴⁸ Заштитнице немачке 181. дивизије 21. армијског корпуса протеране су из Прибоја 12. јануара 1945. Тиме је завршено ослобођење Санџака. После тога је Тридесет седма санџачка дивизија (командант Чедо Друловић, комесар потпуковник Данило Кнежевић) наставила борбе за коначно ослобођење Босне.

После жестоких борби које је водила са деловима немачке 181. и 297. дивизије, Тридесет седма санџачка дивизија је најзад ослободила Рудо 15. јануара, Вишеград 14. фебруара, Горажде 4/5. марта, Рогатицу 8. марта, Пале 28/29. марта. Дивизија се нарочито истакла у борбама за ослобођење Сарајева 5/6. априла, а такође и у борбама које су вођене у другој половини априла и у току маја против главних снага Драже Михаиловића, које су уни-

⁴¹ Зборник, I, 15, док. бр. 39,90; III, 10, стр. 653—658.

⁴² Исто, Зборник, I, 15, док. бр. 111, 123, 124, 134, 170, 180.

⁴³ Исто, док. бр. 205.

⁴⁴ Исто, Зборник, III, 8, док. 257; III, 10, док. бр. 656.

⁴⁵ Исто, док. бр. 349.

⁴⁶ Зборник, I/15, док. бр. 39, IV, 33, док. бр. 62.

⁴⁷ Зборник, IV, 15, 33, док. бр. 62.

⁴⁸ Исто, Архив, VII, бр. 1254, бр. рег. 5/2.

штене на простору Калиновик — Зеленгора — Сутјеска — Фоча — Горажде — Гласинац — Сребреница — Власеница — Зворник.

Према одлуци Председништва АВНОЈ-а, оживотвореној на скупштини Земаљског антифашистичког већа народног ослобођења Санцака одржаној у Новом Пазару 29. марта 1945, прибојски, милешевски (пријепољски), златарски (нововарошки), сјенички, дежевски (новопазарски) и штавички (тутински) срез припали су федералној Србији, а пљеваљски и бјелопољски федералној Црној Гори.

У то време се у јединицама Тридесет седме санџачке, Прве и Друге пролетерске, Треће и Пете ударне дивизије и другим јединицама НОВЈ налазило око 14.500 бораца из Санцака, од којих 440 жена. Партијска организација је два месеца пре тога (6. фебруара) имала 1.456 чланова Партије, 302 кандидата и 1.465 чланова СКОЈ-а, и то у јединицама Тридесет седме дивизије 892 члана Партије, 190 кандидата и 535 чланова СКОЈ-а, у бригади КНОЈ-а 80 чланова Партије и 130 чланова СКОЈ-а, а на терену 484 члана Партије, 112 кандидата и 800 чланова Скоја.⁴⁹ Обласни комитет КПЈ сачињавали су у то вријеме: Воја Лековић, секретар, Мићо Зорић, Велибор Љујић, Мишо Павићевић, Селмо Хашимбеговић, Момир Бошковић, Комнен Церовић, Љубица Пурић и Данило Пурић.

У развоју НОБ-а у Санџаку велику улогу је одиграла штампа. Излазили су следећи листови: *Глас Санџака*, орган ЗАВНОС-а, 1944—45; *Младост*, лист организације УСАОЈ-а за Санџак, 1944—45; *Жена данас*, орган Обласног одбора АФЖ, 1944—45; *Наша бригада*, лист Треће пролетерске бригаде, 1942—45; *Побједа*, лист Четврте санџачке бригаде; *Осветник*, лист Пете санџачке бригаде; *Освит*, орган Тридесет седме дивизије, 1945. Обласни комитет Партије и Главни штаб за Санџак издавали су у периоду 1941—45: *Вести*, *Вијести*, *Недељни ратни преглед* и штампали више књига, реферата и брошура марксистичког садржаја. Сви листови излазили су повремено и у ограниченом броју примерака. Уредници ових листова били су Мишо Павићевић, Марко Ђуковић, Душан Недељковић и др.

Народ у Санџаку дочекао је ослобођење са изграђеним системом народне власти, јединственим и масовним Народноослободилачким фронтом, са чврстом партијском и скојевском организацијом, са више војних јединица. Постојале су Тридесет седма санџачка дивизија са четири бригаде (Трећа пролетерска, Четврта и Пета ударна санџачка и артиљеријска) које су имале 11.200 бораца, затим бригада КНОЈ-а од 2.500 бораца, једна дивизијска војна област, три команде подручја, 16 команди места, као и бројне јединице народне милиције при среским и општинским НОО.

⁴⁹ Архив ЦК КПЈ бр. 7361 (Извјештај ОК КПЈ за Санџак ЦК КПЈ од 6. 2. 1945).

Било је 8 средских комитета и Окружни комитет КПЈ са 53 члана, исто толико комитета СКОЈ-а, затим 8 средских, 75 општинских и градских и 403 месна НОО са 3.175 изабраних одборника.⁵⁰ Такође су радили средски, општински и месни одбори Народног фронта, с мрежом основних организација у свим градовима и селима. Биле су отворене основне школе, а у Пљевљима, Бијелом Пољу, Пријепољу и Новом Пазару и гимназије.

Људски и материјални губици

Санџак је дао значајан допринос победи НОБ-а и револуције и поднео велике људске и материјалне жртве. У јединицама НОВ и ПОЈ погинуло је преко 3.000 бораца, а окупатори и квислинзи погубили су или поубијали 8.150 људи, жена и деце. У борбама је највише изгинула омладина од 16. до 21. године живота, пошто је она и у Санџаку као основна, највитаљнија и најпрогресивнија друштвена снага сачињавала 75% борачког и старешинског састава НОВ и ПОЈ. У Немачкој и Италији је за време рата било неколико стотина ратних заробљеника, интернираних родољуба и антифашиста у концентрационим логорима, од којих су многи убијени у Аушвицу, Маутхаузену, Бухенвалду и Дахауу, а такође и у логорима на Бањици и Сајмишту, затим у Бару, Клосу, у Албанији и по логорима у Италији. Санџак је претрпео велика разарања и уништења материјалних добара. Изгорело је преко 22.246 стамбених и других зграда, бомбардовањем села и градова разрушено је или оштећено 2.939 кућа и других зграда, а уништено је или оштећено 150 основних и средњих школа, од 176 колико их је укупно било. Од бомбардовања су највише страдали Бијело Поље и Сјеница, а бомбардовани су више пута и Пљевља, Пријепоље и Нова Варош, али су у њима разарања била мања. Опљачкано је или уништено на хиљаде тона жита, десетине хиљада грла крупне и ситне стоке, велике количине других животних намирница. Народ је дочекао победу и ослобођење у згариштима и рушевинама, али је стојички подносио све жртве, ратне тежбе и напоре, и часно извршио своје патриотске и револуционарне обавезе.

За постигнуте успехе и заслуге у НОБ-у Трећа санџачка пролетерска бригада је одликована Орденом народног хероја, а и друге санџачке бригаде добиле су висока признања и ратна одликовања.

Санџак је дао и 27 народних хероја, од којих је погинуло 19: Рифат Бурџовић-Тршо, Владимир Кнежевић-Волођа, Љубиша Миодраговић, Владимир Перић-Валтер, Томаш Жижић, Мир Пучаревић, Гојко, Друловић, Јездимир Ловић, Милован Је-

⁵⁰ Архив ЦК КПЈ, бр. инв. 215.

лић, Слободан Никачевић, Богољуб Чукић, Родољуб Стевовић, Душан Томашевић-Ћирко, Љубомир Бакоч, Живко Џувер, Милосав Стиковић, Радомир Ракочевић и Радоје Контић.

На крају, потребно је и ради поука и искустава истаћи:

1) Партијска организација у Санџаку је непрекидно посвећивала велику бригу јачању својих организација и организација СКОЈ-а, да би биле способне за извршење свих сложених политичких, војних и организационих задатака. Она је током целог рата своје најбоље кадрове слала у прве борбене редове.

2) Партијска организација у Санџаку, као једина покретачка и руководећа снага НОБ-а у овој области, стално је схватала да је покретање и победа оружане борбе против окупатора, домаћих издајника и контрареволуције први и основни задатак комуниста и родољуба, и да на том задатку мора окупити све друштвене снаге без обзира на националне, верске, имовинске и друге разлике, при чему се стално користила слободарским и револуционарним традицијама наших народа, међу којима и народа Санџака.

3) Партија је у Санџаку посвећивала велику бригу стварању, развоју и правилном функционисању НОО-а, као органа нове, револуционарне и демократске власти. Она је непрекидно учвршћивала веру већине народа да се неће повратити поредак старе Југославије (који је био компромитован, нарочито због експлоатације, корупције и априлске капитулације), дајући перспективе стварања нове Југославије као демократске и равноправне заједнице свих југословенских народа, без ичије хегемоније, угњетавања, политичког терора, полицијске самовоље и социјалне неправде.

4) Партија, НОО-и и партизанске јединице су се доследно и свуда борили против националистичког и шовинистичког слепа, против братоубилачког рата између Срба, Црногораца и Муслимана. Због тога су строго кажњавани насиоци шовинизма и лопови и пљачкаши било муслиманске, било српске и црногорске имовине. Истовремено, комунисти су се борили за чување моралног, политичког и материјалног интегритета људи, за стварање револуционарних и демократских органа власти на читавој слободној територији.

5) Партијска организација је била свесна чињенице да идеје, циљеви и политика НОР-а и револуције вреде онолико колико вреде људи који се боре за те идеје и ту политику. Због тога је од морално-политичког лика комуниста, њихове способности, личног примера, скромности, понашања, самопожртвовања и од њиховог односа према људима, од демократског и револуционарног карактера и рада НОО-а, од тачног и објективног информисања народа о догађајима у земљи и свету, од правилног односа партизанске војске према народу и НОО — умногоме зависило пове-

рење народа у руководеће снаге НОБ-а и његово учешће у јединицама Народноослободилачке војске.

6) Партија је имала велико поверење у народне масе, па се успешно борила против појава неповерења, небриге и неправилног односа према народу. Она се супротстављала свим националистима који су својим хегемонистичким и патерналистичким схватањима и губернаторским понашањима настојали да у Санџаку створе губернију или провинцију, с колонијалном психологијом и поданичким менталитетом народа. Због тога се у резолуцији и прогласу оснивачке скупштине ЗАВНОС-а каже:

— да само Југославија уређена на демократској и федеративној основи одговара потребама и интересима народа Југославије, и да ће само таква Југославија у којој неће бити ниједан народ, ниједна покрајина и област предмет угњетавања и тлачења, моћи ујединити народе Југославије у једну трајну и свесну државну заједницу;

— да ће народ Санџака учинити све, у заједници са народима осталих покрајина и области Југославије, да се не поврате противнародни режими бивше Југославије, да се не поврати и не повампери Југославија националног и социјалног угњетавања и народног бесправља.

7) Грешке, пропусте и разне слабости у раду партијска организација је, уз помоћ ЦК КПЈ, отклањала, развијала самоиницијативу, слободу мисли и демократију у својим редовима, уважавајући дискусије, предлоге, оцене и критике засноване на чињеницама, па је била против неоправданог дисквалификовања људи.

8) Комунисти Санџака су чинили покретачку и руководећу снагу НОР-а и револуције, а сиромашни и средњи сељаци, који су били под непосредним утицајем КПЈ, првенствено и углавном омладинци, огромну већину борачког и нижег старешинског састава свих партизанских јединица у овој области.

9) И санџачким комунистима било је јасно да народ мора бити свестан своје снаге, убеђен у нужност и оправданост борбе и могућности победе. При свему томе, људска компонента НОБ-а имала је стално и веома изразито велику улогу. Комунисти су увек истицали да се НОР и револуција воде ради општенородних и друштвених интереса, а не ничијих личних и сопствених, да се у револуцији и социјализму не смеју разликовати речи и дела, да све припаднике НОБ-а морају красити високе етичке норме, борбени квалитети и дубока људска и лична одговорност за све своје поступке. Од свега тога, умногоме су зависиле плиме и осеке НОР-а и социјалистичке револуције и у Санџаку.

10) Народ Санџака — Срби, Црногорци и Муслимани, јединствено, заједнички и постојано су учествовали у борби за слободу општејугословенском НОР-у и социјалистичкој револуцији, баш због тога и ради тога што је водећа мисао КПЈ била и остала да

Југославија не може бити поново успостављена и сачувана као слободна и независна југословенска заједница ако у њој радничка класа и сви радни људи не буду слободни, ако у њој сви народи и народности Југославије не буду равноправни. С тим у вези друг Тито је у свом говору на прослави Другог заседања АВНОЈ-а у Јајцу, 29. новембра 1973, рекао: „Народне масе су знале да се борба у коју их је позвала и повела КПЈ неће ограничити само на ослобођење земље од окупатора. Оне су знале да ће та борба донијети дубоке социјалне преображаје који неће дозволити повратак на старо, у народу омрзнуто стање, и да се она води и за право сваког народа на самоопредјелење, за националну слободу и равноправност. Управо то је и омогућило невиђену иницијативу и стваралаштво у најширим слојевима народа, чиме се цијело вријеме одликовала наша народноослободилачка борба“.